

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI TÖRƏTDİYİ MƏNƏVİ GENOSİD**Vefa GULİYEV*****Öz**

Bu makale Azərbaycan halkının tarihsel olaraq sahip olduğu Batı Azərbaycan ve Karabağ'da Ermeniler tarafından soykırıma uğradığını anlatmaktadır. Ermenistan Cumhuriyeti'nin bulunduğu topraklarda epigrafik eserler incelendiğinde o topraklarda Ermenilerin hiçbir zaman olmadığı anlaşılmaktadır. Tarihteki ilk Ermeni devleti Güney Kafkasya'da Bolşevikler tarafından 1920'li yıllarda Erivan ve Zangazur'da kurulmuştur. 1920'li yıllarda bu bölgedeki mescit, cami ve Türk-Azerbaycan eserleri bu toprakların geçmişten beri Azeri toprakları olduğunu göstermektedir. Azerbaycan halkı son 200 yıldan beri manevi soykırıma uğramaktadır. Azerbaycan toprakları işgalden kurtuluncaya kadar maddi soykırımda devam edecektir. Bu durumdan tek kurtuluş yolu Güney Kafkasya'nın tarihsel olarak Azeri toprakları olduğu görüşünün işlenmesidir.

Anahtar Sözcükler: Medeni miras, Ermeniler, manevi soykırım, tarihî kavram, mescit, toponim, işgal, Güney Kafkasya.

SPIRITUAL GENOCIDE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST AZERBAIJAN POPULATION**Abstract**

The article is about the policy of genocide carried out by Armenians against material and cultural monuments of Azerbaijani people located in Karabakh and historical territory of Azerbaijan in West Azerbaijan.

Analysis of sources of epigraphic documents shows that in the territory of present Armenian Republic there did not exist Armenian state in any historical period. The first Armenian state in the South Caucasus was created in historical Azerbaijani lands-Irevan and Zangazur, in 1920 by Bolsheviks. The number of numerous Mosques, Mosque "prikhod"s, toponyms of Turkish-Azerbaijan origin, number of Azerbaijanis that have existed in these territories till 1920, once again proves that these lands are ancient Azerbaijan lands. The aggression against azerbaijan people's material and cultural heritage which have exposed to spiritual genocide in the last 200 years will continue while Azerbaijani territories remain under occupation. The only way out of the situation is to develop a new concept of history of the South Caucasus.

Keywords: Cultural Heritage, Armenians, spiritual genocide, historical concept, mosque, toponym, occupation, South Caucasus.

Yaxın Şərqi qapısı sayılan Odlar yurdu - Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın qovşağında yerləşir. Azərbaycan bəşər sivilizasiyasının yarandığı ilk mərkəzlərdən biridir. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış çox sayılı maddi-mədəniyyət nümunələri təsdiqləyir. Tarixən Asiyanı Avropa ilə birləşdirən karvan-ticarət yolları o cümlədən "İpək yolu" Azərbaycandan keçmişdir. Tutduğu geostrateji mövqeyə görə Azərbaycan hər zaman dünya maraqlarının toqquşduğu məkan olmuşdur. Tarix boyu bir çox qüdrətli imperiyaların tərkibinə daxil olmaqla

* Doç. Dr.; Azərbaycan Bilimler Akademisi / Bakü, vefa-quliyeva@rambler.ru.

yanaşı Azərbaycan xalqı müəyyən dövrlərdə müstəqillik əldə etmiş və özünə məxsus mədəniyyətin yaradıcısı kimi millətlər arasında layiqli yerini tutmuşdur.

Müasir dünyada gedən qloballaşma prosesində qabaqcıl yer tutmaq istəyən ölkə özünün iqtisadi, siyasi gücü ilə yanaşı, tarixi irsi, mədəniyyəti, incəsənəti ilə də tanınmalıdır. Azərbaycan xalqı qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan bir xalqdır. Bu tarixi yaddaş əsrlərdən bəri qorunub saxlanmış memarlıq abidələrində yaşayır, xalqın, millətin mənəviyyatını özündə əks etdirir. Bəli, yüzilliklər ötdükcə, zaman keçdikcə xalqın yaratdığı və nəsillərə qoyduğu mədəni miras daha da əzəmətli, möhtəşəm görünür. O, xalqın keçmiş qüdrətinin, əzəmətinin tarixi yaddaşı kimi bu mədəniyyətin varislərinin varlığını gürur hissi ilə doldurur. Maddi-mədəniyyət, memarlıq abidələri, toponimlər bir millətin müəyyən coğrafi məkanda formalaşmasını təsdiqləyən ən tutarlı sənədlərdir. Ona görə də zaman keçdikcə bu mədəni miras zəngin xəzinəyə çevrilir.

Böyük Əmir Teymur yaratdığı mədəni irsin əhəmiyyətini vurğulayaraq demişdir: “Əgər kimsə haçansa bizim qüdrətimizə şübhə ilə yanaşsa yaratdığımız abidələrə baxsın”.

Tarixən Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyəti çoxsaylı müharibələrdə dağıdılıb, talan olunub və bu proses son zamanlara kimi davam edir. Azərbaycanlıların izlərini Cənubi Qafqazdan silmək niyyəti ilə memarlıq abidələrimiz, qəbristanlıqlarımız ermənilərin əli ilə dağıdılmış, məhv olunmuşdur. Cənubi Qafqazın tarixi konsepsiyası rus-sovet alimləri tərəfindən 20-ci əsrin 50-ci illərində işlənilib hazırlanmış və Azərbaycan tarixi saxtalaşdırılaraq erməni dövlətçiliyinin burada dərin köklərə malik olduğunu sübut etməyə çalışmışlar.

Məlumdur ki, ermənilər dövləti və dövlətçiliyi olmayan xalqlardan biri olublar və erməni milli şüurunu əsrlər boyu nəyin bahasına olursa olsun bu dövlətçiliyi əldə etmək ideyası formalaşdırırdı. Bunun üçün ilk növbədə elmi baza yaradılmalı idi. Başqa sözlə desək elmi surətdə sübut olunmalı idi ki, ermənilər Nuh peyğəmbər dövründən yer üzərində mövcud olan ən qədim xalq olmuş və üç dəniz – Aralıq, Qara, Xəzər – arasında yerləşən nəhəng “Böyük Ermənistan” adlanan dövlətin sahibi olmuşlar. Şübhəsiz bu təbliğat əsas iki məqsədə xidmət edirdi. Birincisi – erməniləri öz keçmiş qüdrətinə inandırmaq, ikincisi – gələcək işğalçılıq siyasətini elmi əsaslandırmaq. Buda ona görə edilirdi ki, ermənilər “Böyük Ermənistan”ı qonşu Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə əraziləri hesabına bərpa etmək istəyirdilər. Veliçko yazırdı, “erməni mesenatları Ermənistanın xüsusi tarixini yaratmaq üzərində işləyirlər, bu kiçik xalqı və onun qəhrəmanlarını qüdrətli, nəhəng göstərməyə çalışırlar... Onlar öz tarixi “qazanclarını” və indiki ləyaqətlərini qonşuluqda yaşayan xalqları gözədən salmaq vasitəsi ilə irəli sürürlər. Qeyd etməliyik ki, hər tarixi dövrdə bu erməni ideyasına xidmət edən milliyyətçə erməni olmayan insanlar da tapılırdı. XIX əsrin əvvəlində bu baron Brambeus təxəllüsü ilə yazan Senkovski idi.

Sonralar erməni “tarixçiləri” Emin (Moisey Xorenlinin tarixi), Xudobaşev, Yeritsov, Patkanov, Marr idi”.

Erməni siyasətbazları və “tarix yaradıcıları” bir fransız alimini çaşdırmağa çalışaraq onun ziyarət etdiyi Eçmiədzində (tarixi sənədlərdə -Üçmüəzzin) alimə təqdim olunan bəzi əşyaları qədimləşdiriblər. Təcrübəli arxeoloq bunu başa düşüb və mətbuat vasitəsi ilə erməniləri ifşa edib. Veliçko yazır ki, bu ermənilərin qəzəbinə səbəb olub. Rus dilində çıxan erməni nəşrləri fransız aliminin ünvanına təhgiramiz ifadələrdən belə çəkinməyiblər.

Bu gün erməni faşizmi Azərbaycan ərazilərinin 20 %-ni işğal edərkən sübut etməyə çalışır ki, bu “Böyük Ermənistan”a daxil olmuş “tarixi” erməni torpaqlarıdır və ermənilər tərəfindən haqlı olaraq tutulmuşdur. Yeni yazılmış “elmi əsərlərdə” Alban abidələri mənimsənilir, erməniləşdirilir və içtimaiyyətə erməni mədəni irsi kimi təqdim olunur. Azərbaycan-Türk mənşəli yer adları erməni dilinə tərcümə olunur və erməniləşdirilir.

Hamıya məlumdur ki, “erməni məsələsi” XIX əsrin ortalarında böyük dövlətlər tərəfindən qaldırılmış və Osmanlı Türkiyəsini dağıdmaq məqsədi daşıyırdı. Məqsədə nail olan kimi ermənilər unuduldu. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Sovetlər Birliyini də ermənilərin əli ilə dağıtdılar (Sovetlər Birliyinin dağılmasına Qarabağ olayları təkan verdi).

Ermənilər isbat etməyə çalışırlar ki, qədimdə üç dəniz arasında “Böyük Ermənistan” dövləti mövcud olub və bu dövlət Türk barbarları tərəfindən orta əsrlərdə işğal olunub və məhv edilib. Həqiqəti müəyyən etmək üçün tarixə ekskurs edək.

Azərbaycan alimləri sübut ediblər ki, Ermənistan məfhumu coğrafi anlayışdır və ermənilərin bu ərazilərə gəlməsindən çox-çox əvvəl yaranıb. Burada yaşayan əhali yerin adıyla erməni adlanırdı. Bildiyimiz kimi, ermənilər özlərini hayk adlandırıb, ölkələrini isə Hayastan. Elmi surətdə sübut olunub ki, indiki haykların bu ərazidə qədimdə yaşayan əhali ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Erməni tarixçiləri özləri boyunlarına alırlar ki, indiki ermənilər bu əraziyə gəlmədir (R. Ovanesyan, Pasternadjan, Z. Balayan). Ermənistan adlanan coğrafi məkan 1157-ci ilə qədər Səlcuq imperiyasının tərkibində idi. Sonra 1194-cü ilə kimi bu ərazi İraq səlcuqlularının hakimiyyəti altına keçir. Daha sonra burada Xarəzmşahların hakimiyyəti bərqərar olur, onlardan Elxanilərə keçir. Elxanilər dövlətinin süqutundan sonra burada 1334-cü ildə Cəlairilərin hakimiyyəti qurulur, 1383-cü ildə buranı Əmir Teymur tutur. Onun ölümündən sonra bu ərazi Azərbaycan feodal dövlətləri olan Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvilər dövlətlərinin tərkib hissəsi olur. Nadir şahın ölümündən sonra həməm ərazi İrəvan bəylərbəyi, sonra İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olur. XIX əsrin əvvəlində Cə Rusiyası İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra bu əraziləri xristianlaşdırmaq məqsədi ilə ermənilərin buraya kütləvi

surətdə köçürülməsini həyata keçirir və qısa bir müddətdə demoqrafik vəziyyət dəyişir. Beləliklə, gördüyümüz kimi indi Ermənistan adlanan ərazidə tarixən heç bir erməni dövləti mövcud olmayıb. Yalnız XX əsrin əvvəlində sovet Rusiyasının birbaşa təşəbbüsü ilə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti - Ermənistan Respublikası yaradıldı.

Bizim tədqiqatlarımız sübut edir ki, Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı xristianlaşdırma siyasətini davam etdirən Sovet Rusiyası bu regionda ermənilər üçün ilk dövləti 1920-ci ildə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaradıb. Ermənistan Respublikası Türkiyə və Türk dünyası arasında bufer rolunu oynayaraq, Rusiya siyasətçilərinin təbircə desək, Qafqazda Rusiyanın forpostudur və bu missiyanı bu gün də çox uğurla həyata keçirir. Rus siyasətbazları öz çıxışlarında rusların və ermənilərin tarixən bir yerdə yaşamağa məhkum olduqları haqqında fikir söyləyirlər. Erməniləri inandırmağa çalışırlar ki, onlar Türk - Müsəlman əhatəsində ruslarsız yaşaya bilməz. Bununla da rus siyasətbazları erməniləri Cənubi Qafqazda öz siyasətlərinin əsiri etmişlər.

Tarixi mənbələrin tədqiqi göstərir ki, Cənubi Qafqazda tarixən heç bir erməni siyasi qurumu mövcud olmayıb. İ. P. Petruşevskinin və erməni tarixçilərinin əsərlərində Qərbi Azərbaycan torpaqlarında guya mövcud olmuş erməni dövlətinin “Qafqaz Ermənistanı” və “Ararat Respublikası” adlandırdıqları anlayışa mənbələrdə rast gəlməmişik. Orta əsr mənbələrində Ermənistanın yerləşdiyi ərazi Çuxur-Səd adlanır və Azərbaycan anlayışına daxildir. Əldə olunan nəticələr Azərbaycan tarixinin sovet rus və erməni tarixçiləri tərəfindən saxtalaşdırıldığını sübut edir.

Sovet İttifaqı dövründə azərbaycanlıların bu torpaqlardan sıxışdırılıb çıxarılması ilə yanaşı onlara məxsus maddi-mədəniyyət abidələri də dağıdılıb, yer adları erməniləşdirilibdir. Bu proses 1988-ci ildən sonra daha kütləvi xarakter almış, Ermənistanın dövlət siyasətinə çevrilmişdir.

Görkəmli alim, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Məşədixanım Nəmət Zəngəzurun Urud kəndində 1961-ci ildə kəşf etdiyi XIV-XVII əsrlərə aid qoç heykəlli və sənduqə formalı məzar daşlarına əsasən Zəngəzurda yaşamış Alban tayfalarının Türkləşməsinə və islamı qəbul etməsini təsdiq edir.

Abidələr üzərindəki “evladi avğvan” (Alban nəslindən) kəlmələrinə və qədim Türk tayfalarına məxsus onqonların (tanrıların) – maral üzərində oturdulmuş ov quşları, Tibet yak öküzləri, şaman təsvirlərinə əsasən alim Albanların hələ islamı qəbul etməzdən çox-çox əvvəl

Türkləşməsinə ehtimal edir. Onlar islamı qəbul etdikdən sonra bir müddət qədim inamlarını saxlamış, sonra isə bu onların təsviri incəsənətinə keçmişdir.

Məşədixanın müəlliminin Urud kəşflərinə qədər tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir mövcud idi ki, xristian olan Alban tayfaları xilafətin Qafqazı istilasından sonra islamı qəbul etməsinlər deyər qriqoryan xaçını qəbul edib erməniləşdilər, gürcü xaçını qəbul edib gürcüləşdilər. Urud abidələri bir daha indiyə qədər tarixi ədəbiyyatda mövcud olan Türk elementinin Qafqaza gəlmə olduğu konsepsiyasını alt-üst etdi və sübut etdi ki Türklər Qafqazın köklü aborigenləri olmuşlar. Ermənilər orta əsr qəbristanlığını şumladılar və abidələri dağıtdılar (9, s. 58, 71-73).

Zəngəzurda, Laçında, Kəlbəcərdə, Gürcüstanda Armazisxevidə və digər qəbristanlıqlarda aşkar edilmiş XIV-XIX əsrlərə aid at və qoç heykəlli və başdaşı formalı məzar daşlarında Türk tayfalarına məxsus tamqaların, şamanların təsvirlərinə əsasən Cənubi Qafqazda Türk tayfalarının yayılma arealı və beləliklə, Azərbaycanın tarixi ərazisi müəyyənləşdirilmişdir.

Dağda bilmədiklərini isə erməni milli memarlıq abidəsi kimi təbliğ edirlər.

Anadoludan tutmuş Çinə qədər Araz boyu karvan-ticarət yolu – İpək yolu üzərində Zəngəzurun Səlim keçidi adlanan yerdə Elxani Əbu Səid dövründə tikilmiş karvansarını (h.729=1328/29) “erməni milli memarlıq abidəsi” kimi nəşr etdirmişlər. Həmən yol üzərində Zəngilanın Məmmədbəyli kəndində Yəhya b. Məhəmməd türbəsinin (vəf. 1305 il) qapısı üzərində qoyulmuş kitabə ölçüsü, forması, həkk olunan texnikasına görə qeyd olunan karvansara kitabəsinin eynidir. Qeyd olunan kitabədə XIV əsrdə İpək yolu üzərindəki bütün abidələri yaratmış memar Əli Məcdəddinin adı yazılmışdır.

Abidənin içərisində erməni dilində divara bir yazı qoyulmuşdur. Bu yazıda olan mətnlə qapının üzərinə hörülmüş yazının mətni üst-üstə düşür. Erməni dilində olan yazıda qeyd olunur ki, bu abidə 1332-ci ildə Orbelyan nəslindən olan Çesar tərəfindən tikilib. Lazar Universitetinin müəllimi Xr.İv.Kuçuk-İoannasov iddia edir ki “Tatarlar” (yəni azərbaycanlılar) sonradan bu karvansaraya Səlim adı vermiş və Ərəbcə yazını qapının üzərinə qoymuşlar. Halbuki yazı bina tikildiyi zaman qapının üzərinə hörülmüşdür. Maraqlısı odur ki, ermənilərin çap elədikləri bukletdə karvansara Səlim karvansarası adı ilə çap olunub (9, s. 66).

Erməniləşdirmək istədikləri digər abidə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti, Çuxur-Səd əmirlərinə aid İrəvanın 8 km Cəfərabad kəndində yerləşən möhtəşəm türbədir.

Ermənilər Türkmən alimlərini dəvət edərək bu abidənin bünövrəsində qazıntı işləri aparmış və belə bir qənaətə gəlmişlər ki, Qaraqoyunlu dövləti İran dövləti olub, onu Türkmən əmirləri idarə edib (müasir Türkmənləri nəzərdə tuturlar), lakin abidə erməni maddi-mədəniyyət

nümunəsidir. Bu cəfəng elmi nəticə yalnız xəstə təfəkkürün məhsulu ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, memarlıq-konstruktiv quruluşuna görə abidə Möminə - xatun və Yusif b. Kəbir türbələri ilə eynilik təşkil edir və Əcəmi memarlıq məktəbinin davamıdır. Burada bir neçə türbə və azərbaycanlılara məxsus böyük qəbiristanlıq olmuşdur. Hamısı dağıdılıb (9, s. 66).

Azərbaycan Dövlət Tarix arxivindən əldə etdiyimiz sənədlər göstərir ki, 1915-ci ildə Zəngəzurda və İrəvan quberniyasında 382 şiə və 9 sünnü məscidi fəaliyyət göstərirdi. İrəvan quberniyasında məscidlərin artma dinamikası belə idi: 1904-cü il – 201, 1911-ci il – 342, 1915-ci il – 382. Bu Müsəlman əhalisinin sürətlə artmasından və bu ərazidə Müsəlman ruhanilərinin güclü mövqeyindən xəbər verir.

Zəngəzurun Şəki, Vaqudi, Mərdhuz, Qarrağ, Saldaş, Karkyal, Ağbə, Hacıəmi, Ballıqaya, Kərkəs, Çərəli, Dəstəyird, Qalacıq, I Cicimli, II Cicimli, Qaroacalı, Seyidlər, Mollalar, Təzə Kilsə, Nərcan, Zor, Əfəndilər, Pasan, Xurtekes, Hacıqəmbər, Qarabağlar, Dəmirçilər, Dondarlı, Kurdalıq, Ulaçlı, Saraçlı, Dərzili, Oxçu, Kaqlar kəndlərində məscidlər var idi (2). Bundan əlavə XIX əsrin sonunda İrəvan quberniyasında 233 şiə və 14 sünnü məscid “prixod”ları fəaliyyət göstərirdi. Onlar kənd soveti rolunu oynayırdı. Burada anadan olanların, özlərin, evlənənlərin, boşananların qeydiyyatı aparılırdı. Hər “prixod”un mollası var idi və o qubernator tərəfindən təyin olunurdu (3).

İrəvan şəhərində XX əsrin əvvəlinə kimi Qədim Şəhər məscidi, Came məscidi, Hacı Novruzəlibəy məscidi, Hacı İmamverdibəy məscidi, Mirzə Səfi bəy məscidi, Hacı Cəfərbəy məscidi fəaliyyət göstərirdi. Came məscidi kompleksində iri mədrəsə binası da mövcud idi. Binaının möhtəşəmliyi Qərbi Azərbaycanda tədrisin, elmin inkişafından xəbər verir (4).

İrəvan məscidlərinin İrəvan quberniyasının müxtəlif yerlərində vəqf əmlakları yerləşirdi. Bu, əsasən torpaq sahələri, dükanlar idi. Sənədlərdən görüldüyü kimi vəqf əmlaklarının sərhəd olduğu torpaqlar azərbaycanlılara məxsus idi. Bu da öz növbəsində bu regionda azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyindən xəbər verir (5, s. 118-124). Tarixi sənədlər təsdiqləyir ki, 1919-cu ildə İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında azərbaycanlılar əhalinin 72,3%, Sürməli qəzasında 96%, İrəvan qəzasında 60,2%, Milistan və Vedibasar mahallarında 90% təşkil edirdilər, baxmayaraq ki tarixən ermənilərin ən intensiv köçürüldüyü ərazilər məhz bu ərazilər olmuşdur (8, s. 212).

Azərbaycanlıların bu regionda köklü xalq olduğunu toponimlər bir daha sübut edir. Toponimlər konkret etnosun konkret coğrafi məkanda təşəkkülünü göstərən ən tutarlı sənəddir. Ona görə də ermənilər əraziləri azərbaycanlılardan təmizlədikcə ilk növbədə yer adlarını dəyişdirirlər. Demək olar ki, bütün toponimlər erməniləşdirilib. Bu da azərbaycanlıların bu

torpaqlarda tamamilə izlərinin itirilməsi məqsədi güdür (8, s. 172-212; 1, s. 46-64, 89-143, 173-213, 257-270).

Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşən Alban-xristian abidələri ermənilər tərəfindən mənimsənilir və erməni mədəni irsi kimi təqdim edilir. Lakin həm Dağlıq Qarabağda, həm də ona sərhəd və ermənilər tərəfindən hal-hazırda işğal olunmuş zonada külli miqdarda xanəqahlar, türbələr, pirlər, monumental tikililər, orta əsr qəbristanlıqları, məscidlər və s. müsəlman abidələri mövcuddur.

Bu abidələrin üzərində olan yazılar memarların, alimlərin, xəttatların, nəqqaşların, sufi şeyxlərinin, Azərbaycanda memarlıq məktəblərinin banilərinin adlarını aşkarlayır. Həkərə çayının hövzəsində yerləşən bir sıra türbələr öz memarlıq-konstruktiv quruluşuna görə seçilir. Bunlardan Zəngilan rayonunun Məmmədbəyli kəndində yerləşən Yəhya b. Məhəmməd türbəsi, Cəbrayıl rayonunun Şıxlar kəndində yerləşən Şıxbaba türbəsidir (XIV əsr). Türbənin ətrafında orta əsr qəbristanlığı yerləşir. Türbədən bir qədər aralı Şeyxzadə Şeyx abd as-Salam b. Şeyx Qiyas əd-Dinin (759 h.=1358 il) məzarı yerləşir. Türbənin ətrafında şeyxin davamçılarının məzarları üzərində baş daşları var idi. Yazıların mətninə, paleoqrafik xüsusiyyətlərinə, bədii tərtibatına görə, Şıx Baba xanəqahının Qədriyyə sufi cəmiyyətinə aid olduğu müəyyənləşdirilmiş və fəaliyyət dövrü XIII-XIV əsrlərə aid edilmişdir. Bu ərazilərdə XIV-XIX. əsrlərə aid sənduqə, başdaşı formalı qoç, at heykəlli məzar daşları ərəbcə-farsca-türkcə yazılar və müxtəlif relyeflər Azərbaycan xalqının həyat və məişətinin ayrı-ayrı tərəflərini əks etdirir, xalqın tarixinə, toponimikasına, xalq təbabətinə, etnoqenez məsələlərinə aydınlıq gətirir.

Qarabağ abidələrindəki epigrafiq məlumatlardan və təsviri incəsənət motivlərindən Cənubi Qafqazda Azərbaycan xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynayan qədim Türk tayfalarının məskunlaşmasını müəyyən etmək olur. Epigrafiq abidələr Qarabağda gedən tikinti işlərindən, Elxanilər dövrü və Qarabağ xanlarının mədəni-maarif fəaliyyətindən xəbər verir. Bu abidələr sırasına Fizuli rayonunun Babı kəndində yerləşən səkkiz güşəli Şeyx Babı Yaqub (13 əsr) türbəsinə aid etmək olar.

Şuşa şəhərində Memar Kərbəlayi Səfi xan Qarabağlı tərəfindən inşa edilmiş iki məscid və iki mədrəsə binası var. Bu haqda məlumatı məscidin üzərindəki kitabə verir. Memarın adına Fizuli rayonunun mərkəzində yerləşən məscidin, Bərdə şəhərində, Ağdamda olan məscidlərin, Şuşa şəhərinin bir sıra məhəllə məscidlərinin üzərində də rast gəlmək olar. (10, s. 47, 48; 11; s. 7, 18-24, 30-35, 40-57).

XIX əsrin sonunda Şuşada 17 məscid fəaliyyət göstərirdi. Bunlar Yuxarı və Aşağı Came məscidləri, Təzə məhəllədə təmir olunmuş məscid, Malıbəyli, Gulablı, Şelli, Yusifcanlı,

Mərəzəli, Xəzəristan, Lembran, Ağcabədi, Xəlil Fəxrəddinli, Xunaşın, Qərar kəndlərində məscidlər fəaliyyət göstərirdi. Şuşa qəzasında Hacı Yusifli, Heydəri, Hamam, Cula, Məriyanlı, Rahatlı, Dəmirçi, Hacı Mircanlı, Çoluçağa, Məhəli, Çuxur, Quyluq, Dördlər qurdu, Qapan kəndlərində də məscidlər fəaliyyət göstərirdi (5). Həmin illərdə Cəbrayıl qəzasında 15 məscid və 16 məscid “prixod”u mövcud idi (6).

Ümumiyyətlə son 200 ildə Azərbaycan xalqı, onun maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən şüurlü, planlı şəkildə məhv olunur, mənimsənilir, toponimlər erməniləşdirilir. Bu proses XX əsrdə global şəkil alıb və o yerə çatıb ki, bu gün Ermənistanın yerləşdiyi Azərbaycanın tarixi torpağı olan Qərbi Azərbaycanda son siyahıyaalınma və pasportlaşmada bir dənə də olsun Müsəlman abidəsi qeydə alınmamışdır. Bu böyük faciədir. Artıq Azərbaycanın bu tarixi torpaqlarında Azərbaycan türklərinin izi silinir. Lakin bizim bədhaxlarımız bilsin ki, mənbələrdə qalmış yer adları bu torpaqların əzəli Azərbaycan türkünə məxsus olduğunu sübuta yetirir. Bu gün ideoloji cəbhədə qələbə çalmaq üçün Cənubi Qafqazın yeni tarixi konsepsiyası geniş işlənməlidir. Bu konsepsiya mənbələrə söykənərək, yüksək elmi səviyyədə sübut etməlidir ki, Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi Azərbaycanın tarixi ərazisidir. Bunun üçün bizim kifayət qədər elmi potensialımız və əlimizdə tutarlı sübut və dəlillər var. Nə qədər ki, Azərbaycan torpaqları işğal altındadır, bu mənəvi genosid davam edəcək.

Ədəbiyyat

- Həsən Mirzəyev (2004). Qərbi Azərbaycanın Dərələyöz mahalı. Bakı: Elm nəşr., 856 s.
MDTA, f.290, siy.2, iş 756, vər.23, 49, 53.
MDTA, f.290, siy.6, iş 2980, vər.19; f.291, siy.13, iş 8385, vər. 66-69; orada iş 8592, vər. 1-23.
MDTA, f.290, s. 10, iş 5693, vər.19-25.
MDTA f.290, siy. 24, iş 124, vər. 5,6.
MDTA F.291, siy 21, iş 255, vər.35-37; orada siy.2, iş 555, vər. 58-75.
Гарабаглы Р. Архитектор Кербалаи Сафихан Гарабаги. Баку, 1995.
Кулиева В.А. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-политической и культурной жизни Азербайджана в конце XIX - начале XX вв. в ракурсе армяно-азербайджанских политических отношений. Баку, 2004, Изд. Нурлан, 371 с.
Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т.3, Баку, 2001, Изд-во XXI YNE, 213 с.
Неймат М.С. Надписи Джума-мечети, находящейся в г. Шуше. Изв. АН Аз.ССР.Серия общественных наук, №1, 1961.
Неймат М.С. Эпитафические памятники Карабаха // Азербайджан и азербайджанцы, №№ 11, 12, 2002.